

Een nieuwe wettelijke regeling voor de invrijheidstelling van levenslanggestraften

Wiene van Hattum¹

1. Het Nederlandse levenslangbeleid

In Nederland heerst een absolute opvatting omtrent de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf, dat wil zeggen dat een levenslange gevangenisstraf letterlijk tot de dood moet worden ten uitvoer gelegd. Deze opvatting wordt sinds 2004/2005 uitgedragen door de Minister, c.q. Staatssecretaris, van (Veiligheid en) Justitie en krijgt stilzwijgend de steun van de regering. De voor deze uitleg aangevoerde argumenten zijn dat de rechter niet voor niets een levenslange gevangenisstraf oplegt, dat de minister wettelijk gehouden is de straf volledig te executeren, dat de gevaarlijke veroordeelden waarom het hier gaat voor eens en altijd uitgesloten moeten blijven van de vrije samenleving en dat het voor slachtoffers en nabestaanden onverteerbaar is als de dader na zekere tijd weer gewoon op straat zou lopen. In deze absolute opvatting komt nu verandering, zo kondigde de Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie op [2 juni 2016](#) aan. De directe aanleiding daarvoor is dat de Rechtbank Assen op [24 november 2015](#) weigerde een levenslange gevangenisstraf op te leggen omdat de rechtspraak van het Europees Hof voor de bescherming van de Rechten van de Mens (EHRM) daaraan in de weg stond. Dit Hof, wiens uitspraken in Nederland moeten worden nageleefd, is van oordeel dat levenslanggestraften recht hebben op een ‘prospect of release’. Om dit prospect invulling te geven, zo stelt het EHRM, moet het nationale recht niet alleen over een mechanisme beschikken om de straf te verkorten (in Nederland: de gratieprocedure) maar moet dit mechanisme in de praktijk ook tot vrijlating leiden. Gratie moet dus ook wel eens worden verleend. In Nederland wees sinds 2004 echter niets meer erop dat van dit gunstbetoon nog gebruik werd gemaakt om levenslanggestraften in vrijheid te stellen.

2. De rechtspraak van het EHRM

Het EHRM baseert zich voor zijn opvatting op artikel 3 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en zijn fundamentele vrijheden (EVRM). Artikel 3 bepaalt dat iedereen beschermd moet worden tegen een inhumane of vernederende behandeling of bestraffing. Het opsluiten van een mens zonder nog naar hem om te kijken – en dus zonder rekening te houden zijn ontwikkeling – is naar het oordeel van het EHRM niet menswaardig en dus in strijd met artikel 3. Een levenslanggestrafte moet in vrijheid gesteld kunnen worden voordat zijn leven eindigt. Vanzelfsprekend berust op de lidstaten tegelijkertijd de verplichting om de burgers tegen gevaarlijke mensen te beschermen; daarom schrijft het EHRM niet voor dat alle levenslanggestraften na een x aantal jaren in vrijheid moeten worden gesteld. Wel moet er een moment aanbreken waarop beoordeeld wordt of de veroordeelde inderdaad nog gevaarlijk is en hoe het staat met zijn persoonlijke ontwikkeling. In een review (herbeoordeling) moet daarom getoetst worden:

‘of zich zodanige veranderingen aan de zijde van de veroordeelde hebben voltrokken en zodanige vooruitgang is geboekt in zijn of haar resocialisatie, dat verdere tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf niet langer gerechtvaardigd is’.

Dit toetsingscriterium, ontwikkeld in een uitspraak van het EHRM van [9 juli 2013](#) in de zaak Vinter e.a. tegen het Verenigd Koninkrijk, wordt hierna aangeduid met ‘Vinter-toets’. Deze Vinter-toets moet in beginsel uiterlijk 25 jaar na oplegging van de straf worden uitgevoerd.

¹ Mr. W.F. van Hattum is universitair docent straf- en strafprocesrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen en voorzitter van het Forum Levenslang. Dit is een bewerking van haar inleiding op 29 september 2016.

Om het prospect of release daadwerkelijk inhoud te geven, moet bij oplegging van de straf aan de veroordeelde worden uitgelegd onder welke voorwaarden zijn eventuele vrijlating aan de orde kan komen en dus aan welke – objectieve – criteria te zijner tijd zal worden getoetst. Volgens de Rechtbank Assen ontbreekt in Nederland een procedure die daadwerkelijk tot bedoelde vrijlating kan leiden.

Op [5 juli 2016](#) sloot de Hoge Raad zich bij het oordeel van de rechtbank Assen aan. Het hoogste Nederlandse rechtscollege gaf aan de bewindslieden, c.q. de wetgever, een jaar de tijd om de Nederlandse situatie met de rechtspraak van het EHRM in overeenstemming te brengen. Dit bracht de plannen die de staatssecretaris in zijn brief van 2 juni 2016 had ontvouwd in een stroomversnelling. Zolang de Hoge Raad het beleid niet accordeert, zal immers geen enkele levenslange straf meer onherroepelijk kunnen worden. Dan is de straf, zoals de staatssecretaris het uitdrukte, ‘een museumstuk’ geworden.

3. De beleidswijziging

Op [8 september 2016](#) besprak de staatssecretaris zijn plannen met de Tweede Kamer. Naar aanleiding van dat debat werd de regering opgeroepen met een wetsvoorstel te komen, en wel in het bijzonder met het oog op de belangen van slachtoffers en nabestaanden ‘omdat het hier om maatregelen gaat die een herbeoordeling en mogelijk een korting van de strafduur van een levenslange vrijheidsstraf mogelijk maken, welke straf is opgelegd voor de meest gruwelijke misdaden’ ([motie](#) Van Toorenburg, CDA en Van der Staaij, SGP). De staatssecretaris heeft hierop geantwoord dat dit wetsvoorstel niet vóór de verkiezingen (15 maart 2017) zal worden ingediend en dat hij zolang zijn beleidsvoornemens zoals hij die heeft uiteengezet in de brief van 2 juni 2016 (aangevuld met zijn brief van [2 september 2016](#)) uit zal voeren.

De beleidswijziging houdt in dat levenslanggestraften na 25 jaar detentie in aanmerking kunnen komen voor ‘op re-integratie gerichte activiteiten’. Of met deze activiteiten mag worden begonnen, zal worden beoordeeld door een adviescollege dat is samengesteld uit ‘professionals’ met ervaring in de strafrechtspraktijk en de tenuitvoerlegging en uit mensen die de positie van slachtoffers behartigen. Voorafgaande aan de beoordeling zal de gedetineerde medisch, psychologisch en psychiatrisch worden onderzocht en zal een inschatting worden gemaakt van zijn delictgevaarlijkheid. Ook zal ter gelegenheid van het advies een slachtofferonderzoek plaatsvinden. Indien het advies daartoe strekt en de staatssecretaris dit advies volgt, starten er intramurale activiteiten die op terugkeer in de samenleving zijn gericht zoals die ook bestaan voor andere gedetineerden. Het verloop van deze activiteiten zal vervolgens door het adviescollege periodiek worden geëvalueerd. Op den duur zal verloop ‘eventueel mogelijk’ zijn. Het college stelt steeds een moment voor de volgende beoordeling vast en de staatssecretaris bepaalt of de geadviseerde vrijheden worden toegestaan. Het tweede deel van de beleidswijziging bestaat erin dat de minister ambtshalve een gratieverzoek zal indienen twee jaar na het eerste toetsmoment van de commissie, dus [na 27 jaar detentie](#).

Drie kanttekeningen bij de beleidswijziging

Op het eerste gezicht lijkt met deze beleidswijziging te worden voldaan aan de rechtspraak van het EHRM. Toch kunnen er kanttekeningen bij de voorgestelde regeling worden geplaatst. De eerste kanttekening is dat de drempel van *25 jaar detentie* (alvorens een beoordeling plaatsvindt van de vraag of de gedetineerde in aanmerking komt voor op re-integratie gerichte activiteiten) weinig ruimte biedt om *25 jaar na oplegging van de straf* de Vinter-toets naar behoren uit te kunnen voeren. Als de veroordeelde gedurende de eerste 25 jaar niet mag oefenen met zijn re-integratie kan immers slecht worden getoetst welke *vorderingen* de gedetineerde met zijn re-integratie geeft gemaakt. Daarbij komt dat er geen termijnen gelden in

deze fase en dat ook de ambtshalve gratieprocedure die niet kent. De wachttijd is voorts zo lang dat die op zichzelf reeds de re-integratie compliceert. De duur van de straf wordt aldus met jaren over de door het EHRM gestelde 25 jaar heen getild.

Een tweede kanttekening is dat het adviescollege de gevoelens van nabestaanden en/of slachtoffer(s) moet meewegen bij de vraag of de veroordeelde mag gaan re-integreren. Dit is problematisch omdat het resultaat van de toepassing van dit criterium mede afhankelijk is van de opstelling van deze nabestaanden en slachtoffers. Gebleken is dat nabestaanden verschillend over vergelding denken; de één wil na een aantal jaren verder met zijn leven en besluit de dader te vergeven, zoals [Hank Heijn](#) heeft gedaan, en de ander blijft verbitterd ('ik heb ook levenslang'). De gevoelens van nabestaanden en slachtoffer(s) kunnen daarbij nauwelijks door de veroordeelde worden beïnvloed. Dit criterium pakt dus willekeurig uit.

Een derde kanttekening is dat de minister bij uitsluiting bevoegd blijft de beslissingen aangaande het verlenen van vrijheden te nemen. Het gehele traject wordt dus gedomineerd door een politiek verantwoordelijke bewindsman, die bij elke beslissing om de teugels te laten vieren onder vuur kan komen te liggen. Eén van de criteria die hij zal hanteren bij zijn gratiebeslissing is dan ook 'de maatschappelijke impact van de vrijlating'. Dit betekent dat de beslissing nauwelijks politiek neutraal kan zijn. Net als de toetsing aan de gevoelens van derden, de nabestaanden en slachtoffers, bergt ook dit criterium een element van willekeur in zich.

4. Vier vragen ter voorbereiding van een wettelijke regeling

De beleidswijziging brengt een verandering te weeg in de bestuurlijke sfeer. Gratie blijft het mechanisme om de straf daadwerkelijk te bekorten. De procedure bij het Adviescollege dient slechts ter voorbereiding van die gratieprocedure. De regels van de Gratiwet blijven onveranderd van toepassing. Indien – ter uitvoering van de motie Van Toorenburg/Van der Staaij – binnenkort een wetsvoorstel wordt voorbereid om het nieuwe review mechanisme degelijker te verankeren, zal men zich ten minste moeten buigen over de volgende vier vragen: a. wie gaat straks de Vinter-toets uitvoeren: de rechter of de minister?; b. aan de hand van welke criteria moet de eventuele vrijlating worden beoordeeld?; c. hoe moet de herbeoordeling worden voorbereid?; en d. welke procedurele waarborgen moeten worden ingebouwd?

a. rechter of minister?

Zoals de regeling nu is, en na de aangekondigde wijziging ook blijft, neemt een politiek verantwoordelijke minister of staatssecretaris de beslissing over vrijlating van een levenslanggestrafte, een beslissing die – als deze positief is voor de veroordeelde – door het publiek over het algemeen niet zal worden toegejuicht. De ernst van het feit en de grote media-aandacht (in verleden en heden) zullen dan ook zorgen voor grote politiek druk. De vraag is of dan niet de neiging zal bestaan aan die druk toe te geven en te toetsen aan criteria die met de ontwikkeling van de veroordeelde weinig te maken hebben. Diezelfde druk bestaat bij het verlenen van kleinere vrijheden in het kader van de re-integratie, zoals begeleid en onbegeleid verlop. Ook hiervoor geldt dat voldoende gewaarborgd moet zijn dat van de zijde van bewindslieden en de gevangenisautoriteiten coöperatief aan de re-integratie wordt meegewerkt. De eerste vraag die dus in verband met het wetsvoorstel aan de orde moet komen, is of de beslissing omtrent vrijlating wel bij de minister moet blijven berusten. In veel andere landen is de rechter voor het nemen van deze beslissing aangewezen.

Indien men vindt dat een rechter de beslissing over invrijheidstelling zou moeten nemen, zal de wet moeten worden aangepast. In het Wetboek van Strafrecht zou een bepaling kunnen worden opgenomen dat levenslanggestraften na een bepaald aantal jaren in aanmerking kun-

nen komen voor voorwaardelijke invrijheidstelling. Een dergelijke bepaling is ook opgenomen in de wetboeken van strafrecht van Aruba, Curaçao en Sint Maarten. In deze benadering beoordeelt de strafrechter of vrijlating verantwoord is. Hij kan in zijn beslissing rekening houden met de belangen van slachtoffers en nabestaanden door bepaalde voorwaarden aan de vrijlating te verbinden. In verband met de nodige expertise op het gebied van recidivegevaar en met het oog op de waarborging van uniformiteit zou de beslissing kunnen worden opgedragen aan de penitentiaire kamer in het Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden. Zie hierover het uitgewerkte [wetsvoorstel](#) van het Forum Levenslang.

Voor de waarborging van een meer objectieve beoordeling van het verlenen van vrijheden (verlof) voorafgaande aan de uitvoering van de Vinter-toets zou een kleine aanpassing in de lagere regelgeving kunnen volstaan. In de [Regeling tijdelijk verlaten van de inrichting](#) zou een bepaling kunnen worden opgenomen dat levenslanggestraften na een bepaald aantal jaren in aanmerking kunnen komen voor resocialisatieverlof (in plaats van, [zoals nu](#), alleen voor *incidenteel* verlof). Bij een dergelijke regeling gelden de criteria voor algemeen verlof (artt. 4 en 5 Regeling) en is de beslissing onderworpen aan toezicht van de beroepscommissie van de RSJ. Zo wordt het verlof voor levenslanggestraften genormaliseerd en wordt bereikt dat een onafhankelijke rechter beter de vinger aan de pols kan houden. Immers, door het ontbreken van regelgeving, heeft de verantwoordelijke bewindsman een afwijzende en afwachtende houding kunnen aannemen en heeft hij slechts gereageerd op aansporingen van de rechter en niet op verzoeken van de veroordeelde.²

b. welke criteria?

Het EHRM verlangt dat de veroordeelde vanaf het begin van zijn straf ervan op de hoogte is aan de hand van welke objectieve criteria zijn invrijheidstelling zal worden beoordeeld. Welke criteria komen dan in aanmerking? Allereerst kan worden gedacht aan een minimale termijn van detentie. Daarnaast moet in elk geval worden voldaan aan de voorwaarde dat recidivegevaar afwezig wordt geacht. Dit criterium zou kunnen worden onderzocht zoals dat ook binnen de tbs gebeurt, dus door een multidisciplinair gedragskundig onderzoek. Voor een zo betrouwbaar mogelijke inschatting van dit risico lijkt het aangewezen om de veroordeelde – net als binnen de tbs – met regelmatige tussenpozen te onderzoeken. Zo kan een dossier over hem worden opgebouwd. Hierbij moet worden bedacht dat anders dan in de tbs aan de oplegging van een levenslange gevangenisstraf niet, althans zeker niet in de eerste plaats, een stoornis ten grondslag heeft gelegen. Het zal dan ook niet in alle gevallen nodig zijn om regelmatig een *gedragskundig* onderzoek uit te laten voeren. Uitgesloten is dit echter niet. Een levenslange gevangenisstraf is bijvoorbeeld ook opgelegd aan iemand die eerder 16 jaar in een tbs--kliniek had doorgebracht. Bovendien is niet uitgesloten dat zich een stoornis ontwikkelt of dat een stoornis tijdens de tenuitvoerlegging alsnog aan het licht komt, zoals in het geval van Y.³

De vraag is of ook *delict*gevaar een rol zou moeten spelen bij de vraag of vrijlating aan de orde is. De eis dat de veroordeelde geen enkele delict meer zal plegen is een zeer hoge drempel. Deze eis wordt bijvoorbeeld niet aan tbs'ers gesteld om voor beëindiging van de tbs in aanmerking te komen. Deze eis lijkt dan ook te hoog. Voor de voortzetting van de tenuitvoerlegging zou een relatie moeten bestaan tussen het gepleegde delict en het nog be-

² Zie W.F. van Hattum, 'De Hoge Raad en de levenslange gevangenisstraf, een lakmoesproef', in: [Trema, Tijdschrift voor de rechtelijke macht, oktober 2016](#), jaargang 39/8, p. 277- 283.

³ Ten aanzien van Y kwam het PBC jaren later op zijn eerder oordeel terug dat het delict volledig aan Y zou zijn toe te rekenen. Hierop werd Y ter behandeling overgebracht naar de Van der Hoevenkliniek. Zie over deze procedure en wat volgde: G. de Jonge, 'Levenslang en toch op vrije voeten. Hoe de staatssecretaris spijt kreeg van de toepassing van artikel 13 Sr', AA april 2015 (AA20150312).

staande gevaar. Zo bepaalde het EHRM in de zaak [Stafford tegen het Verenigd Koninkrijk](#) dat een levenslange straf die is opgelegd wegens moord niet kan worden verlengd met een beroep op ‘gevaar voor heling’. Het lijkt dan ook voldoende dat wanneer de minimale termijn van detentie voorbij is, nog slechts één criterium wordt gehanteerd, namelijk of de kans op recidive aanwezig is. Hiermee lijken de overige criteria voor invrijheidstelling voldoende afgedekt. De ontwikkeling van de veroordeelde tijdens zijn detentie wordt immers in het recidivegevaar meegewogen. Dit betekent dat voorwaarden zoals berouw en spijt geen gewicht meer in de schaal hoeven te leggen. In deze benadering zijn er slechts redenen om de vrijlating te vervroegen, zoals de leeftijd en medische toestand van de betrokkene.

Hiermee is tevens de vraag beantwoord of ook voor de belangen van slachtoffers en nabestaanden een rol is weggelegd, zoals een meerderheid van de Tweede Kamer wil. Daarvoor lijkt binnen de Vinter-toets geen plaats. Deze is immers uitsluitend gericht op de ontwikkeling van de veroordeelde. Diens invrijheidstelling mag niet afhangen van factoren die tot ongelijke behandeling kunnen leiden. Het is echter wel goed denkbaar dat met deze belangen rekening wordt gehouden in het kader van de te verlenen vrijheden en bij de *voorwaarden* voor invrijheidstelling. Dit gebeurt nu ook in het kader van de voorwaardelijke invrijheidstelling en de voorwaardelijke beëindiging van de tbs. Om de belangen in kaart te brengen zou een nabestaanden/slachtofferonderzoek kunnen worden uitgevoerd zoals bedoeld in de Verlofregeling TBS. Ook een impactonderzoek kan worden uitgevoerd. Beide onderzoeken zouden echter slechts moeten worden benut voor een grondige voorbereiding van de terugkeer van de veroordeelde in de samenleving en niet voor een verlenging van zijn uitsluiting daarvan. Zou het anders zijn dan heeft het stellen van een maximale termijn aan het uitvoeren van de Vinter-toets bovendien weinig betekenis.

c. voorbereiding re-integratie?

Uit de rechtspraak van het EHRM, in het bijzonder de zaak Murray tegen Nederland van [26 april 2016](#), volgt dat op de lidstaten van de Raad van Europa een verplichting rust om levenslanggestraften in staat te stellen om zodanige vooruitgang te boeken dat zij op een dag in aanmerking komen voor invrijheidstelling. Deze verplichting ligt besloten in het resocialisatiebeginsel (rehabilitation principle). Zou vanuit het gevangeniswezen de voorbereiding op eventuele terugkeer in de vrije samenleving niet worden ondersteund dan wordt die terugkeer verhinderd en kan de vereiste herbeoordeling nooit tot een wijziging van de straf leiden. Dan zou het recht op resocialisatie een illusie blijven, redeneert het Hof.

Als het gaat om levenslanggestraften die lijden aan een ziekte of stoornis gaat volgens het EHRM de verplichting verder. Dan zal moeten worden onderzocht wat een dergelijke levenslanggestrafte nodig heeft om zijn resocialisatie te faciliteren en diens gevaarlijkheid te verminderen. Onder deze verplichting valt ook de inschatting van de kans op succes van een bepaalde behandeling. Deze verplichting kan leiden tot opname in een behandelkliniek, zeker als wordt vastgesteld dat een behandeling – medische, psychologische of psychiatrische – met succes kan worden toegepast. Het EHRM onderstreept dat deze ondersteuning – voor zover binnen de gegeven detentiesituatie haalbaar – des te belangrijker is wanneer behandeling voorwaarde is voor eventuele vrijlating.

Hoge Raad benadrukte dan ook in zijn tussenarrest van 5 juli 2016 dat bij de herbeoordeling informatie moet worden betrokken aangaande de mogelijkheden die de veroordeelde tijdens de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf zijn geboden om zich op een eventuele terugkeer in de samenleving te kunnen voorbereiden. De verplichte actieve houding van de gevangenisautoriteiten begint dus in feite vanaf het begin van de detentie. Met het oog op

een succesvolle bejegening van de levenslanggestrafte, dat wil zeggen een wijze van behandelen die het bestuur ten volle in staat stelt zijn resocialisatieverplichting na te komen, stelden de artsen en gedragskundigen in het Forum Levenslang een procedurevoorstel op: de [Volgprocedure levenslanggestraften](#). Dit voorstel is in te zien op de website van het Forum Levenslang.

d. overige waarborgen?

Uit de bespreking van de voorgaande drie vraagpunten volgen al enkele waarborgen waarin de tenuitvoerlegging van een levenslange gevangenisstraf moet voorzien. Dit zijn de tijdige, ambtshalve, en dus actieve, nakoming van het resocialisatiebeginsel aan de hand van een procedure, zoals voorgesteld in de [Volgprocedure levenslanggestraften](#). Voorts zal de herbeoordeling, waarin de invrijheidstelling van de veroordeelde aan de orde is, aan strikte termijnen moeten worden gebonden en zal moeten worden vermeden dat criteria worden toegepast die de termijn van detentie verlengen zonder dat daarvoor in de ontwikkeling van de veroordeelde tijdens zijn detentie aanleiding kan worden gevonden.⁴

Daarnaast zal echter ook een actieve houding moeten worden betracht naar de nabestaanden en slachtoffers. Ook zij moeten immers in staat worden gesteld hun leven weer op te pakken, te 're-integreren'. Daarbij zal steun van de zijde van de autoriteiten helpen. Tegelijkertijd zullen slachtoffers en nabestaanden moeten worden voorbereid op de kans dat de dader op een dag vrijkomt. Eén van de Europese regels van 'soft law' moedigt de regeringen van de lidstaten dan ook aan alle stappen te nemen die noodzakelijk zijn om een beter begrip te kweken bij het publiek voor de bijzondere problemen van (levens)langgestraften en daartoe een sociaal klimaat te creëren dat positief staat tegenover de rehabilitatie van deze veroordeelden ([Resolution \(76\) 2, on the treatment of long-term prisoners](#), nr. 15).

5. Conclusie

De inmiddels ingevoerde beleidswijziging inzake de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf lijkt op dit moment nog niet aan de rechtspraak van het EHRM te voldoen. Ten eerste waarborgt zij te weinig dat de Vinter-toets tijdig kan worden uitgevoerd en ten tweede kunnen de gestelde criteria tot willekeur leiden. Ook is de procedure zeer vatbaar voor politieke druk. Nu de Tweede Kamer heeft gevraagd om de beleidswijziging in een wet te verankeren, kunnen deze zwakke punten in dat wetgevingstraject onder loep worden genomen. Het lijkt voorts aangewezen nog eens goed van gedachten te wisselen over de vier hier besproken vraagpunten: de bevoegde instantie, de criteria, de voorbereiding van de re-integratie en de procedurele waarborgen. Na 5 september 2017 zal echter ook de Hoge Raad over het nieuwe beleid een oordeel vellen. Mocht de beleidswijziging genade vinden in de ogen van ons hoogste rechtscollege dan zal de regeling waarschijnlijk blijven zoals zij is; zo niet, dan kan de kritiek op het beleid in het te starten wetgevingstraject worden betrokken.

Ter vergadering bleek dat de aanwezige leden van het Lutje PJG geen voorstander zijn van een uitgewerkt lijstje criteria voor invrijheidstelling. 'Recidiverisico' en een goede regeling met het oog op de belangen en gevoelens van nabestaanden en slachtoffers leek het gezelschap voldoende.

⁴ Vgl. M. Liem en P. Schuijt, 'Tussentijdse toetsing bij levenslange gevangenisstraf: Amerikaanse 'lessons to be learned'', Tijdschrift voor de Mensenrechten, 2017, 2.